

Rola dolin rzecznych w średniowiecznym paśmie obronnym Jury Krakowsko- -Częstochowskiej

Michał Uruszczak

The Importance
of River Valleys
in the Medieval
Fortification Line
of Jura Krakowsko-
Częstochowska

Wprowadzenie

Introduction

W początkach zasiedlania ziem polskich czynniki naturalne Jury Krakowsko-Częstochowskiej budziły z pewnością wielkie zainteresowanie. Korzystne warunki obronne były ochoczo wykorzystywane, co widać poprzez wystające na powierzchnię terenu relikty przeszłości w różnej postaci, jak też efekty badań archeologicznych. Tego typu pożądane uwarunkowania to głównie duże różnice wysokości względnej, wraz z naturalnymi przeszkodami w postaci skał, urwisk, wąwozów, jak też często występujące różne rodzaje sieci hydrograficznej w typie rzek, mokradła, jezior i wiele innych.

Tło historyczne

Historical background

W pierwszych latach istnienia państwa polskiego, przy częstym zagrożeniu granic nie tylko całego kraju, ale przy bezpośrednim niebezpieczeństwie ataków na poszczególne grody czy inne, mniejsze elementy oporu, korzystano z naturalnych przeszkód, które wzmacniały siłę obrony. Na interesującym nas obszarze rozwinęło się to bardzo w dobie panowania Kazimierza Wielkiego, gdy granica państwa przebiegała właśnie wzdłuż wyniesień jurajskich.

Niebagatelną zaporą obronną w dawnej stolicy kraju, Krakowie sta-

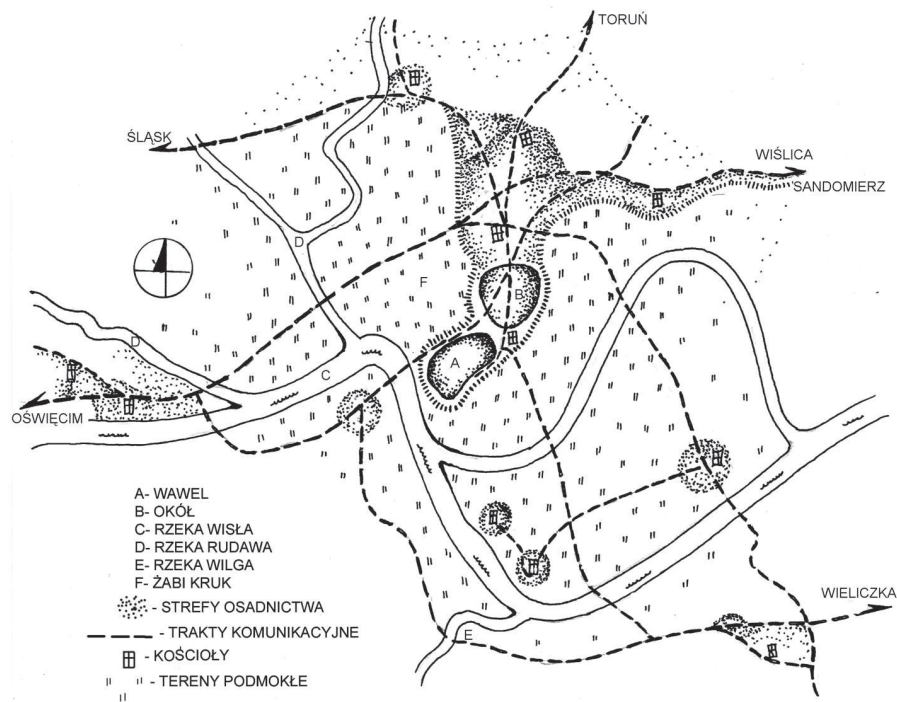
nowiły rzeki, z których największa, Wisła otaczała gród wawelski (ryc.1). Z jednej strony strome stoki charakterystycznego wzgórza, na którym rozwijała się prężnie osada, z drugiej zaporą w postaci rzeki i jej rozlewisk stanowiły doskonałą barierę obronną, tym bardziej, że wzgórze położone na lewym brzegu rzeki otaczały niegdyś mokradła i łąki noszące nazwę Żabi Kruk. Dziś, gdy oglądamy uregulowany brzeg rzeki, atrakcyjnie wzbogacony XIX-wiecznymi bulwarami, gdy już niewiele widać śladów po dawnych dopływach Wisły, niełatwo nam wyobrazić sobie jak bardzo podmokły i nieprzyjazny był to ongiś teren. A przecież ta właśnie niedogodność terenu, z perspektywy średniowiecznych osadników była dużą zaletą, która wpłynęła na decyzje osiedleńcze [Żaki 1974].

Gród Wawel posiada pierwsze ślady pobytu człowieka z okresu paleolitu, a wczesne fortyfikacje powstały prawdopodobnie w czasach kultury łużyckiej (około IV w. p.n.e.). Od VII wieku Wawel zamieszkiwali Słowianie, zasiedlający stopniowo tereny położone nad górną Wisłą. W IX wieku wzgórze Wawelskie otoczono drewniano-ziemnym wałem o skomplikowanej konstrukcji, które podobnie jak wszystkie elementy składowe kompleksu ulegały stopniowym modernizacjom, przebudowom, często zresztą koniecznym na skutek najazdu wojsk nieprzyjaciela.

Trudno powiedzieć czy dawni inwestorzy i „projektowcy” obiektów obronnych na pierwszym miej-

Ryc. 1. Kraków, topografia i rozlokowanie osadnictwa w XII w. (przedlokacyjnego)

Fig. 1. Cracow, topography and location of the settlement in the 12th century (pre-location state)

scu przy doborze miejsca stawiali potrzebę po prostu wzgórze, czy też ważna była obecność rzeki. W przypadku Wawelu wszystko wskazuje na to, że właśnie te dwa czynniki równolegle wpłynęły na atrakcyjność miejsca.

Trochę inaczej mogły się kształtować kryteria doboru stanowisk w pozostałych obiektach Szlaku Orlich Gniazd. Rodzi się pytanie czy obecność rzeki tylko „uatrakcyjniła” miejsce, czy wręcz była to konieczność ze względu na potrzebę dostępu do wody.

Zamek w Białym Kościele, zbudowany na wapiennej skale zwanej *Zamkową* postawiono nad rzeczka Kluczwodą. Jej wpływ na decyzję lokacyjną zamku nie musiał być znaczny, natomiast zwraca uwagę jeden szczegół. Studnia zamkowa usytuowana była u podnóża wysokiej skały, na której budowlę postawiono, a zasilala ją woda Kluczwody.

Zamek ten jest interesującym przykładem nie tylko nietypowego ustawienia studni, ale również faktu zaistnienia katastrofy budowlanej (osunięcie się skały z fragmentem budynku), która położyła kres użytkowaniu [Bogdanowski 1993].

Stan badań

Research state

Pewne jest, że przy doborze usytuowania fortalicji czy to nad rzeką, czy na wzgórzu w pewnym od niej oddaleniu, starano się wzmacniać obronność poprzez znalezienie możliwie najbardziej „wysuniętego” cypla. Doskonałym tego przykładem z terenu Jury Krakowsko-Częstochowskiej jest zamek w Korzkwi i Udorzu, ułokowane nad rzekami Korzkiewką i Udorką. Historie tych obiektów różnią się jednak od siebie zasadniczo. Zamek w Korz-

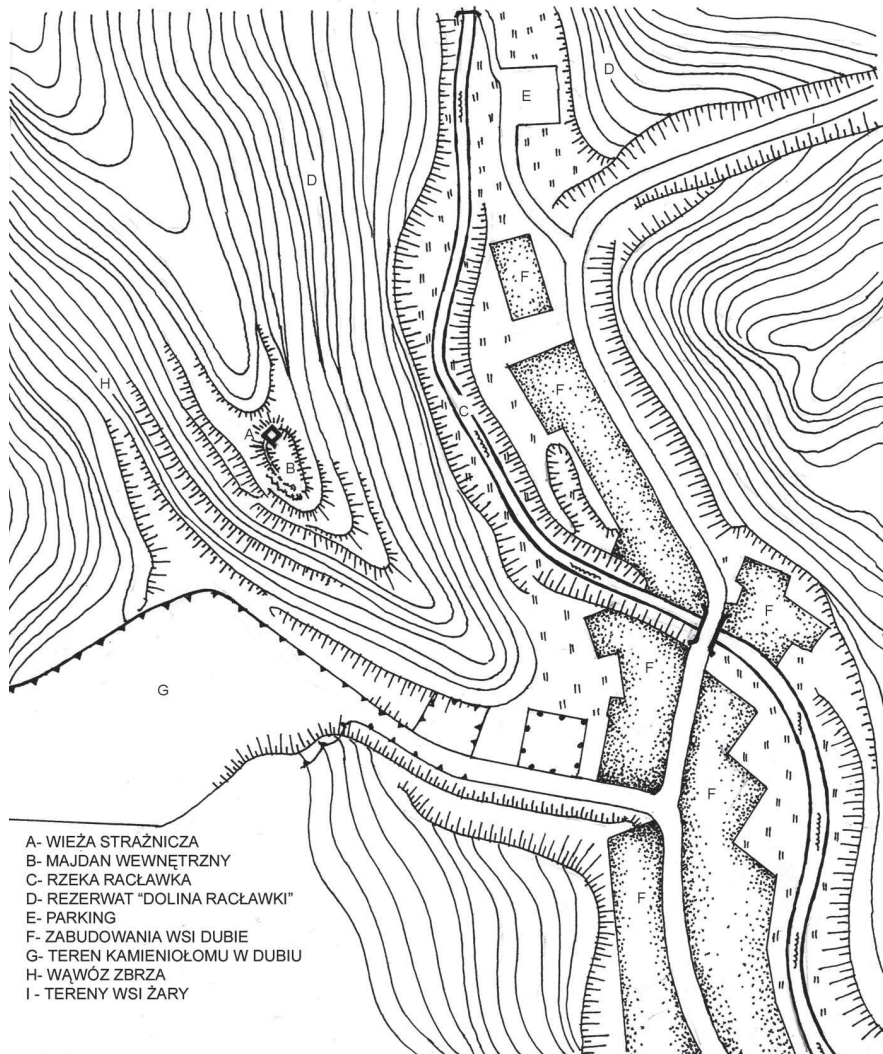
kwi posiadał kilka faz rozwojowych, znaleziono w wyniku badań archeologicznych zarówno fragmenty naczyń, jak i kości zwierzęce i elementy żelazne. Obecnie obiekt ten znajduje się w końcowej fazie wieloletniego remontu mającego przywrócić dawną świetność. Historia zamku w Udorzu jest nieznana. Zachowały się do dziś tylko niewielkie fragmenty murów przyziemia, zaś wykopiska archeologiczne zaowocowały licznymi fragmentami naczyń glinianych i dowodzą raczej, że budowa nigdy nie została ukończona [Kotłodziński 1994].

Podobnie mogła wyglądać historia wielu obiektów. Wieża strażnicza w Dubiu nad rzeką Raclawką (ryc. 2), o której odkryciu doniósł autor w 2003 roku [Uruszczak 2003], mogła nigdy nie zostać ukończona, o czym świadczyć może brak źródeł pisanych świadczących o jej istnieniu.

Nie każda rzeka jurajska została wzbogacona murami obronnymi. I odwrotnie – nad niektórymi góruje kilka fortyfikacji. Taką rzeką jest Prądnik. Dolina nosząca jego nazwę snuje się u podnóża aż trzech zamków: w Ojcowie, Sułoszowej i Pieskowej Skale. Ostatni z wymienionych obiektów jest jak wiadomo prawdziwą ikoną polskiej architektury krajozrazu, malowniczo położony na tle lasów, blisko słynnej Maczugi Herkulesa [Guerquin 1974]. Wspomniany zamek w Sułoszowej przez wiele lat był tylko legendą. Trwający blisko dwa wieki spór badaczy na temat lo-

Ryc. 2. Dubie, wieża strażnicza (odkryta w 2000 roku) na tle otaczającego terenu

Fig. 2. Dubie, watch tower (discovered in 2000) surrounding area in the background

- A- WIEŻA STRAŻNICZA
- B- MAJDAN WEWNĘTRZNY
- C- RZEKA RACLAŹKA
- D- REZERWAT "DOLINA RACLAŹKI"
- E- PARKING
- F- ZABUDOWANIA WSI DUBIE
- G- TEREN KAMIENIOŁOMU W DUBIU
- H- WĄWÓZ ZBRZA
- I- TERENY WSI ŻARY

kalizacji zamku Skala został zakończony w wyniku badań S. Kołodziej-skiego [1993]. Ich owocem są wykopaliska, które dowiodły istnienia warowni w XIII wieku na cyflu górującym nad doliną wspomnianego Prądnika i położonej w granicach wsi Sułoszowa. Jej fundatorem w roku 1228 był Henryk Brodaty.

Doliny rzeczne na interesującym nas obszarze wielokrotnie w historii zmieniały oblicze. W początkach istnienia państwa polskiego ich przebieg układał się do naturalnych obniżek terenu, co owocowało często zabagnieniem lub ogromnymi rozlewiskami, w wielu miejscach. Właśnie wśród takich mo-

kradeł i rozlewisk rzeki Białki powstało w średniowieczu miasto Lelów (ryc. 3), a w rozwidleniu rzek Pilica i Uniejówka osada Żarnowiec (ryc. 4). Miasta te, posiadając zresztą na swoim terenie okazałe warownie, mogą być doskonałym przykładem na fakt wykorzystywania w przeszłości niedostępności mokradeł w celach obronnych. Zwłaszcza, że zarówno Lelów, jak i Żarnowiec powstały na „surowym korzeniu” w pobliżu dawnych, już istniejących osad [Uruszczak 2009].

Rzeki, lasy i wzgórza skaliste w wielu miejscach posiadają status parków narodowych czy krajobrazowych. Dzięki wprowadzeniu tych form ochrony uratowano wiele bardzo cennych krajobrazowo i przyrodniczo miejsc przed niekontrolowanym rozwojem budownictwa minionych i (niestety) obecnych lat [Myczkowski 1990].

Wisła w chwili obecnej jest rzeką stopniowo „oczyszczającą się”. Wpływ na ten fakt ma na pewno ograniczenie emisji zanieczyszczeń przemysłowych, jak również nowe, bardziej rygorystyczne normy w zakresie ochrony środowiska. Sama jednak legislacja nie wystarczy. Niezwykle ważną rzeczą jest stałe uświadamianie społeczeństwa o niebezpieczeństwach wynikających z „prywatnego” zanieczyszczania wód. Dobitym tego przykładem jest częsty proceder opróżniania zanieczyszczeń z szamb, czy z pojemników na śmieci do rzek.

Ryc. 3. Lelów na podstawie planu miasta z 1823 r.

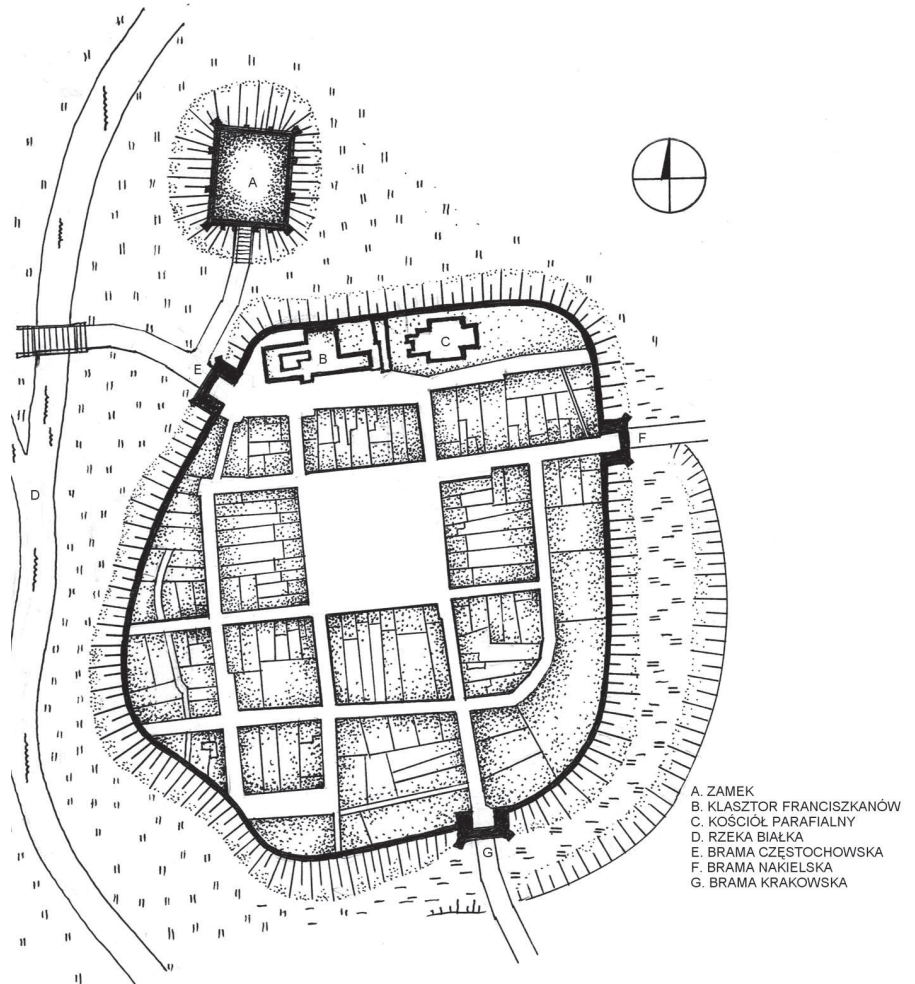
Fig. 3. Lelów based on a street map from 1823

Podsumowanie

Conclusion

Świadomość społeczna, propagowanie piękna Jury Krakowsko-Częstochowskiej (zaczynając od szkół), stopniowe oczyszczanie terenu ze wszelkiego rodzaju odpadków powinny stać u podstaw działań podejmowanych w najbliższym czasie. Dodatkowo wprowadzanie nowych terenów objętych statusem obszarów chronionych lub w miarę możliwości poszerzanie starych, zakładanie nowych tablic informacyjnych, na pewno wpłyną dodatnio na ochronę tutejszego środowiska. Wiele tego typu inicjatyw już podjęto, jak na przykład budowa nowej ścieżki rowerowej wzdłuż prawego brzegu Wisły w drodze do Tyńca, tworzenie dodatkowych tablic w nowych miejscach (aranżacja otoczenia stawu w Żarach), jak też aranżacja nowych miejsc rekreacyjnych w wyznaczonych miejscach przy jednoczesnym stałym rozszerzaniu stref ochronnych dla już istniejących obszarów chronionych. Warto też zauważyć, iż niezwykłą popularnością cieszy się, będący dydaktycznie bardzo skuteczny – Dzień Sprzątnięcia Świata przypadający corocznie w miesiącu wrześniu.

Podsumowując warto zastanowić się nad kierunkami ochrony przyrodniczo-krajobrazowej, która powinna być uskuteczniwana na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej w najbliższych latach:

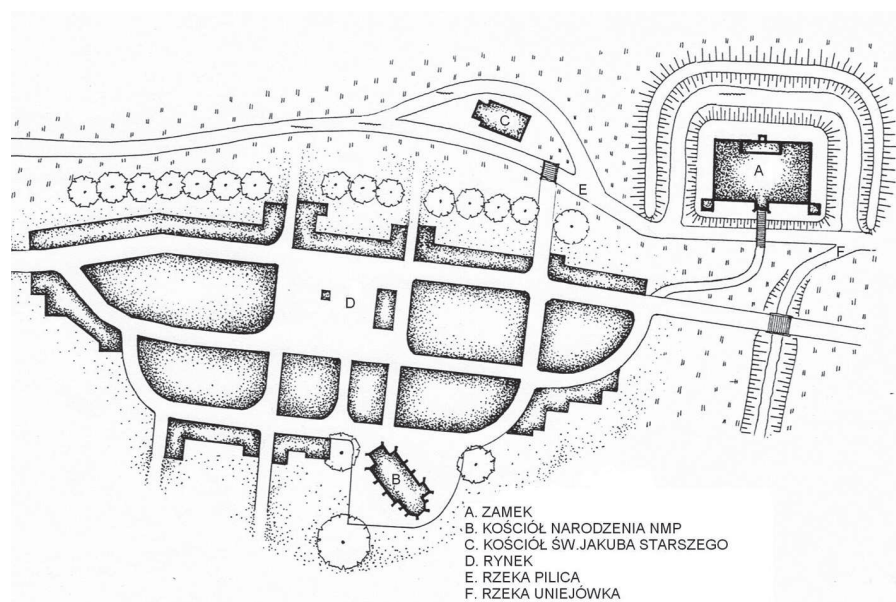
A. ZAMEK
B. KLASZTOR FRANCISZKANÓW
C. KOŚCIÓŁ PARAFIALNY
D. RZĘKA BIAŁKA
E. BRAMA CZĘSTOCHOWSKA
F. BRAMA NAKIELSKA
G. BRAMA KRAKOWSKA

1. Działania w zakresie ochrony prawnej obszarów jurajskich. Wprowadzanie nowych obszarów chronionych, dbanie o przestrzeganie prawa w zakresie warunków zabudowy i zagospodarowania terenu w gminach jurajskich, zarówno w przypadkach budownictwa indywidualnego

jak też terenów przemysłowych i użyteczności publicznej, kontrola w zakresie przestrzegania przepisów ochrony przyrody (wysypiska śmieci, odzyskiwanie surowców wtórnych, utylizacja eternitu, odprowadzanie zawartości szamb do zlewni itp.).

Ryc. 4. Żarnowiec, próba odtworzenia planu miasta i zamku w XVI w.

Fig. 4. Żarnowiec, street map and castle in the 16th century – a reconstruction attempt

2. Działania edukacyjne. Nauka w szkołach dotycząca ochrony przyrody, współpraca placówek naukowych i muzealnych ze szkołami, ścieżki dydaktyczne. Kontynuowanie programu tzw. „Dni Otwartych” dla danych miast jurajskich przedstawiające miejscową kulturę, zabytki, przyrodę itp. Oferując darmowe prelekcje, biuletyny czy inne formy informacji turystycznej. Wprowadzanie nowych i ujednoliconych na danym obszarze tablic informacyjnych.
3. Działania dotyczące ochrony środowiska i krajobrazu, rekreacji. Usuwanie nielegalnych śmietników, projekty adaptacji bądź rekultywacji zniszczonych terenów poprzemysłowych, aranżacja wsi

(możliwa współpraca z placówkami naukowymi), darmowy odbiór eternitu (zachęta do wprowadzania właściwych proporcji i kolorystyki dachów). Tworzenie nowych tras rowerowych.

Ryciny opracował autor.

Figures made by author.

Michał Uruszczak

Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja
 w Krakowie

University of Agriculture in Krakow

Literatura

1. Bogdanowski J., 1993, *Sztuka Obronna*, Wyd. Zarząd Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych, Kraków, s. 141.

2. Guerquin B., 1974, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa, s. 232–235.
3. Kołodziejcki S., 1993, *Zamek Skała w Sułoszowej*, Wyd. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków, s. 14–16.
4. Kołodziejcki S., 1994, *Średnio-wieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Wyd. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków, s. 191–192.
5. Myczkowski Z., 1990, *Ochrona krajobrazu kulturowego* [w:] „Jurajskie Parki Krajobrazowe”, pod red. J. Partyki, s. 43–44.
6. Uruszczak M., 2003, *Czternastowieczne wieże strażnicze Jury Krakowsko-Częstochowskiej w świetle badań nad sztuką obronną w czasach Kazimierza Wielkiego* [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Poznań, t. LV, z. 2, s. 187–210.
7. Uruszczak M., 2009, *Zamki w Lełowie i Żarnowcu-świadkowie rozkwitu i recesji dwóch miast na prawie magdeburskim* [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Poznań, t. LXI, z. 1, s. 231–241.
8. Żaki A., 1974, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej* [w:] „Prace Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków”, Wrocław-Kraków, nr 13.